

Cultuur als werk

Een deconstructie van de notie ‘cultuurparticipatie’ vanuit het perspectief van laaggeschoolde vrouwen ¹

Dr. Anne Snick – Flora, Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen

1. Probleemstelling: de klassieke benadering van cultuurparticipatie

Wanneer over cultuurparticipatie van achtergestelde groepen gesproken wordt, dan gebeurt dit doorgaans vanuit een visie op cultuur als een afgebakend, afgelijnd domein. Het probleem is dan dat bepaalde, achtergestelde groepen geen toegang tot dit domein hebben, er niet aan participeren. Er worden een aantal “drempels” gediagnosticeerd die de toegang tot de cultuursector belemmeren, en er worden maatregelen ingevoerd om die drempels weg te werken. Groepen van mensen die niet aan het bestaande cultuuraanbod participeren, moeten op één of andere manier gestimuleerd worden om dat wel te gaan doen. Hierbij wordt de doelgroep vooral als ‘consument’ van cultuur benaderd. Zo moet het ter beschikking stellen van cultuurcheques of gratis toegangkaartjes voor culturele evenementen een antwoord bieden op financiële belemmeringen voor cultuurparticipatie. Toch blijkt dit als strategie niet te volstaan. Uit een recent onderzoek dat de VUB-onderzoeksgroep TOR uitvoerde in opdracht van de overheid blijkt dat “de inspanningen om de participatie te verhogen, ... nog niet veel zoden aan de dijk [hebben] gezet. Cultuur is nog niet democratischer geworden. Met cultuurcheques en reducties is er hard gewerkt aan de prijzenpolitiek. Maar het gaat niet alleen om inkomensongelijkheid, aldus de onderzoekers. Participatie gaat over smaakpatronen. Die worden zeer vroeg gevormd en zijn nadien moeilijk bij te sturen. Veel ongelijkheid komt via de familie tot stand”¹.

In deze diagnose wordt het gebrek aan cultuurparticipatie deels toegeschreven aan een (moeilijk ‘bij te sturen’) mankement in het smaakpatroon van de consument. Bovendien ligt de oorzaak van dat tekort in de familie. Als antwoord op deze ‘ontoereikende’ socialisatie in het gezin ligt het dan ook voor de hand om cultuurparticipatie te bevorderen via een bijkomende educatieve inspanning. “Ondanks de discrepantie tussen smalle en brede cultuur, stellen de onderzoekers voor om niet te sleutelen aan het aanbod. Ze zien meer heil langs de vraagzijde, waar ze meer mensen de weg zouden tonen. Men zou de brug tussen middenveld en onderwijs kunnen versterken. Het kunstonderwijs is nu beperkt tot het ASO. Het is nochtans de enige instelling die dagelijks de ongelijkheid kan wegwerken. Ze kan ook zeer vroeg aan culturele vorming beginnen.”². Ook in initiatieven waarin achtergestelde groepen meer als cultuurproducent worden benaderd, ligt de klemtoon vaak op de ‘educatieve’ stimulans. Door kansarmen beter met culturele codes te leren omgaan, wil men ook hun smaakpatroon vormen, en dat moet de drempel tot de consumptie van het culturele aanbod verlagen. Bovenstaande benadering van cultuurparticipatie zou ik willen omschrijven in termen van ‘werken aan cultuur’. Ze gaat uit van een aantal achterliggende vooronderstellingen, zowel over cultuur in strikte zin als over (maatschappelijke) participatie in brede zin. Cultuur wordt gezien als een afgebakend domein, een soort ‘verheven’ vesting (of ‘smalle’ ruimte, indien men de referentie naar hoge versus lage cultuur wil vermijden) waarin cultuurproducenten hun werk aan een publiek voorstellen, en waar sommigen weinig toegang toe hebben. Er moeten dus inspanningen geleverd worden om die kloof te overbruggen, er moet gewerkt worden aan de cultuurparticipatie van doelgroepen via het verhogen van hun culturele competenties of via het wegwerken van financiële belemmeringen. In wat volgt wil ik een kritische analyse van die vooronderstellingen leveren, gevoed door de diverse projecten die Flora vzw ontwikkelt. Flora is een federaal netwerk van organisaties die aan vorming en tewerkstelling met laaggeschoolde vrouwen (en mannen)

¹ Onderhavige tekst werd in januari 2006 gepubliceerd in: Leye, Marijke (Red.) *Over (cultuur)participatie*. Kunst en Democratie – EPO, pp. 213-229.

doen. De expertise die op het terrein aanwezig is, wordt door het netwerk versterkt en zichtbaar gemaakt, en via Flora adviesbureau ter beschikking van andere actoren gesteld. Deze expertise situeert zich op het snijvlak van de domeinen gender, sociale uitsluiting en arbeid³.

2. Duiding

In het discours over cultuurparticipatie zoals hierboven geschetst, wordt cultuur afgebakend als een 'domein' (sector) waar men al dan niet 'toegang' toe heeft. Deze afgrenzing ligt in het verlengde van een continuüm dat gaat van 'beleefde' cultuur (levensstijl, gedragspatronen, smaak, waarden en normen), over 'gedocumenteerde' cultuur (de neerslag van deze belevingselementen in culturele producten in brede zin), tot 'gecanoniseerde' cultuur (tot "kunst" verheven, opgenomen in ruimtes die publieke erkenning uitdrukken). De term 'canon' verwijst hier niet zozeer naar een lijst van als normatief erkende kunstwerken, maar vooral naar een structurele erkenning van bepaalde expressievormen als kunstvormen. Zo zijn fotografie en film pas veel later als kunstvorm erkend dan bvb de klassieke muziek, en wordt het stripverhaal vooralsnog niet als kunstvorm erkend.

Hoewel pogingen gedaan worden om niet langer in termen van 'hoge' of 'lage' cultuur te spreken, blijft er toch een zekere hiërarchisering tussen culturele uitingen bestaan. 'Grosso modo bereikt de „smalle cultuur" een klein deel van de bevolking. Dat geldt vooral voor kunsttakken als klassieke muziek, ballet, opera, theater en wat te zien is in musea. Twee derde van de Vlamingen zegt er nooit naar toe te gaan. Die gegevens zijn bekend, en lopen in de meeste EU-landen gelijk. Aan „brede cultuur" neemt een groter deel van de bevolking deel. Het gaat van film en concerten tot bibliotheekbezoek, sport en café'. „Cultuurparticipatie is duidelijk gestructureerd", zegt Dieter Vandebroek, een van de onderzoekers van bovenvermeld TOR-onderzoek. „In de cijfers zien we nog steeds een tweedeling. Die gaat zowel op voor de deelname, als voor de achtergrondkenmerken van het publiek, zoals leeftijd, opleiding en geslacht. Ik heb niet de indruk dat de kloof sterk verkleint. De achtergrondkenmerken van het publiek aan smalle cultuur blijven redelijk stabiel. Smalle cultuur vormt nog steeds een maatschappelijke drempel."⁴

Maar ook binnen de 'beleefde' cultuur is er sprake van een vorm van hiërarchisering. Ook daar worden impliciet een aantal normatieve gedragspatronen gehanteerd. Mensen of groepen die maatschappelijk gezien in de marge leven, worden ook op socio-cultureel vlak vaak als 'marginaal' gezien. Hun levensstijl en waardepatronen komen als afwijkend, als vreemd of onfatsoenlijk over. Daardoor kunnen die vormen van beleefde cultuur doorgaans ook op weinig 'begrip' of 'erkenning' rekenen. Hun cultuur wordt ook veel minder gedocumenteerd, ze hebben weinig gelegenheid om zelf als cultuurproducent in culturele 'producten' uit te drukken hoe ze zich in de samenleving positioneren. En dus krijgen ze ook zelden toegang tot wat we de canon noemden, tot die ruimtes die aan culturele expressievormen zichtbaarheid en publieke erkenning geven. Daardoor blijft de belevingswereld van deze groepen ook voor de middenklasse onzichtbaar en ongekend. De middenklasse weet met andere woorden niet wie/wat wordt uitgesloten, de dominantie van haar eigen culturele code wordt zo goed als nooit in vraag gesteld. De enige uitweg die voor achtergestelde groepen openblijft om zichtbaarheid te geven aan belevingswerelden buiten de 'gevestigde' cultuur, dreigt dan tragisch genoeg vaak die van de negatieve aandacht te zijn. De enige mogelijkheid om uit te drukken hoe shockerend het is om buitengesloten te worden, lijkt nog te zijn om zelf te shockeren. De recente ravages in de buitenwijken van Franse grootsteden, maar ook vormen van 'hooliganisme', brengen de belevingswereld van kansarme jongeren op een negatieve wijze in de media. Uiteraard kan deze vorm van 'gedocumenteerde cultuur' alleen tot verdere dualisering leiden: het lijkt nogmaals een bevestiging te zijn van de 'minderwaardigheid' van bepaalde vormen van (beleefde of gedocumenteerde) cultuur, en kan de hiërarchisering dus

niet in vraag stellen maar enkel herhalen. In het debat over cultuurparticipatie speelt deze dualisering en hiërarchisering steeds impliciet of expliciet mee. Bijna steeds wordt spontaan de link gelegd met het consumeren van ‘gecanoniseerde’ cultuur (theater, musea, concerten...). De afbakening van cultuur en van ‘participatie’ (consumeren) die eigen is aan de middenklasse, vormt met andere woorden de ‘norm’ of het ‘ideaal’ waarnaar men streeft als men cultuurparticipatie van achtergestelde groepen wil bevorderen.

3. Cultuurparticipatie en structureel geweld

Bovenstaande analyse maakt duidelijk dat deze benadering van “cultuurparticipatie” maar tot op beperkte hoogte een reëel antwoord op maatschappelijke marginalisering kan zijn. Achtergestelde groepen worden aangemoedigd om meer te participeren aan cultuur, maar in de afbakening van wat cultuur (of participatie) is, wordt hun belevingswereld en waarde kader grotendeels miskend. Deze benadering van cultuurparticipatie leidt met andere woorden niet tot een uitweg uit de marginalisering, maar reproduceert paradoxaal genoeg zelf een aantal mechanismen die tot uitsluiting leiden. Hoewel gepoogd wordt cultuur als vehikel te hanteren om tot een antwoord op uitsluiting en achterstelling te komen, zijn er structurele mechanismen aan het werk die maken dat deze pogingen zelf opnieuw tot exclusie leiden. Deze ‘structurele uitsluiting’, die binnen het streven naar cultuurparticipatie zelf aan het werk is, verloopt via verschillende sporen.

Om te beginnen vormt de afbakening van cultuur als een aparte (gecanoniseerde) sector een vorm van ‘splitsing’ die ook sociale breuken met zich meebrengt. Cultuur wordt volledig losgemaakt van de (betaalde) werktijd, het is iets voor ‘na de uren’, voor in de ‘vrije’ tijd. Ook ruimtelijk gezien is er een splitsing: culturele evenementen voltrekken zich doorgaans niet op de plekken of in de buurten waar kansarme mensen werken of wonen. Vooral voor laaggeschoolde vrouwen is deze afbakening van cultuur in tijd en ruimte geen evidentie. Vaak wacht hen na hun betaalde werkuren nog zorgarbeid (zorg voor kinderen of verwanten), en hebben ze gewoon geen ‘vrije’ tijd. Bovendien hebben ze vaak een job in sectoren waar het werk fysiek zo vermoeiend is, dat er weinig energie overblijft om ‘na de uren’ nog veel te gaan ondernemen. Daarnaast kampen ze doorgaans met een aantal secundaire problemen die het hen nog moeilijker maken om aan cultuur te participeren. Vaak hebben ze geen kinderopvang, beschikken ze niet over de nodige mobiliteit om zich ’s avonds naar en van een theater of filmzaal te verplaatsen, of voelen ze zich in de openbare ruimten in de stad onvoldoende veilig om in het donker te durven buitenkomen. Cultuurparticipatie begint met andere woorden bij de toegankelijkheid van de publieke ruimte. Zolang cultuur gesitueerd wordt in een ruimte en tijd die niet voor allen vrij toegankelijk is, zullen prijzenpolitiek en educatieve inspanningen geen zoden aan de dijk zetten. Niet alleen moeten de ‘plaatsen’ (zowel in tijd als in ruimte) waar cultuur zich situeert, veiliger en toegankelijker worden, omgekeerd kan men ook vragen dat cultuur zich verplaatst naar ‘plaatsen’ die voor kwetsbare groepen reeds veilig en toegankelijk zijn, dat zij met andere woorden haar verheven of smalle vesting durft te verlaten.

De afsplitsing tussen ‘arbeid’ en ‘cultuur’ kan ook vanuit de kant van de arbeid in vraag worden gesteld. Het streven naar cultuurparticipatie heeft tot op zekere hoogte hetzelfde doel als het werken aan socio-professionele inschakeling van achtergestelde groepen: via het ‘werken aan cultuur’ of het ‘werken aan werk’ wil men uiteindelijk hun maatschappelijke integratie bevorderen. De opsplitsing van ‘werk’ en ‘cultuur’ tot twee afzonderlijke domeinen of sectoren betekent echter dat binnen wat men ‘werk’ noemt, er bijzonder weinig ruimte is voor cultureel of expressief leren. Vanuit een enge economische visie wordt werk immers volledig binnen een productiviteitslogica gedacht. Hoewel men op macro-economisch niveau wel stelt dat socio-professionele inschakeling tot een maatschappelijke meerwaarde moet leiden (het bestrijden van uitsluiting en kansarmoede), wordt bij de concrete uitwerking

impliciet uitgegaan van het economische model van de privé-onderneming. Arbeid heeft in die benadering vooral als doel om de persoonlijke winst van de aandeelhouders te verhogen. Ook de sector van de socio-professionele inschakeling wordt op haar productiviteit afgerekend, in die zin dat verwacht wordt dat de deelnemers/werknemers uiteindelijk zullen doorstromen naar wat men de 'reguliere' arbeidsmarkt noemt (d.w.z. met privé-winst als oogmerk). De subsidies die de sociale economie krijgt, worden in dat kader vaak louter gezien als het 'drukken van de productiekost' (of compensatie voor productiviteitsverlies), en dus als concurrentievervalsing. Dat subsidies ook als een investering in (of vergoeding voor) het realiseren van de maatschappelijke meerwaarde gezien kunnen (en moeten) worden, wordt vanuit een dominant economisch denkkader miskend⁵.

Vanuit die enge productiviteitsbenadering wordt ook het leerproces van de deelnemers/werknemers in de socio-professionele inschakelingssector heel smal benaderd. De klemtoon ligt zeer sterk op 'kwalificerende' activiteiten, op taken die direct uitvoerend zijn in de functie waartoe men wordt opgeleid. Dat ook hierin een vorm van structureel geweld zit die tot paradoxale resultaten leidt, is duidelijk. Wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat opwaartse sociale mobiliteit bij mensen uit kansarmoede niet alleen het resultaat is van wat men 'instrumenteel leren' noemt (het volgen van een opleiding, het verwerven van een kwalificatie, ...) maar minstens evenzeer afhankelijk is van sociaal en expressief leren⁶. De ervaring van organisaties die met laaggeschoolde vrouwen werken, bevestigt dit. Het is essentieel om in eerste instantie de capaciteiten van vrouwen aan te spreken en hen vanuit een eigen, persoonlijk project een basis van zelfvertrouwen en ambitie te laten ontwikkelen. Pas dan is het zinvol om ook aan meer strikt professionele kwalificaties te werken. De smalle economische logica zorgt er echter voor dat aan die voorwaarden niet of onvoldoende voldaan kan worden, waardoor de inspanningen vaak ook niet tot duurzame resultaten leiden. Soms stromen mensen wel door naar een 'reguliere' job, maar haken snel weer af omdat ze zich niet sterk genoeg voelen om er zich te handhaven.

4. Paradox en performantiële tegenstelling

Doordat in het dominante activeringsdiscours de klemtoon op een smal concept van 'werk' (en dus van leren) gelegd wordt, ontstaat een paradoxale boodschap. Aan de ene kant wordt de boodschap gegeven dat van mensen verwacht wordt dat ze (door socio-professionele inschakeling en cultuurparticipatie) aan de maatschappij gaan deelnemen. Anderzijds worden ze steeds benaderd vanuit wat ze (nog) niet kunnen en niet weten. Ze worden steeds in een positie gezet die hen impliciet de boodschap geeft dat ze niet capabel zijn om te participeren, dat ze van anderen afhankelijk zijn om in de samenleving iets te bereiken. Dat deze impliciete boodschap soms een zeer grote invloed heeft op het zelfbeeld en zelfvertrouwen van mensen, bleek uit de ervaringen met het Flora Forum 2003. Het Forum is een werkvorm waarbij alle vrouwen uit de lidorganisaties van Flora samenkomen om elkaar te ontmoeten en rond een bepaald thema van gedachten te wisselen. In 2003 werd gekozen voor het thema 'Wij hebben talenten'. Tijdens de voorbereidingen werd aan alle lidorganisaties gevraagd intern te beslissen rond welk talent 'hun' vrouwen een workshop zouden geven voor de deelnemers uit andere organisaties. Bij de volgende werkvergadering meldden heel wat organisaties dat de vrouwen bij zichzelf geen enkel talent konden vinden. Het feit dat ze steeds in een positie geplaatst worden waarin ze het niet weten en niet kunnen, waarin ze een ander nodig hebben om hen wat dan ook te leren, heeft deze vrouwen met andere woorden getekend tot in het diepste van hun zelfbeeld. Uiteindelijk kozen alle organisaties dan toch competenties die ze met de andere groepen konden delen, gaande van het opengooien van een computer, over zang, Afrikaanse dansen, Burundese vlechten of Marokkaanse tatoeages, tot kennis over de natuur. Op de dag van het Forum werden door de vrouwen zelf ruim 20 workshops aangeboden aan hun collega's uit andere organisaties, vaak over de taalgrens heen. Bij de evaluatie achteraf bleek dat deze ervaring van bevestigd te worden in hun kunnen, van zelf in

een positie te staan waarin men aan anderen iets kan meegeven, voor al deze vrouwen een ingrijpende groei-ervaring was, waar ze ook achteraf kracht uit putten om stappen te zetten die hun socio-professionele inschakeling versterkten⁷. Nochtans wordt door de subsidiërende overheden het belang van dergelijke op het 'empowerment' van vrouwen gerichte initiatieven in het kader van de socio-professionele inschakeling heel weinig erkend.

De eenzijdige benadering van arbeid vanuit een smalle productiviteitsdimensie heeft ook ruimere socio-culturele implicaties. Men is het erover eens dat het kunnen gebruiken van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) meer en meer een essentiële vaardigheid is om aan de huidige samenleving en cultuur te kunnen participeren. Er is in de samenleving een digitale kloof ontstaan waar vooral mensen uit kansengroepen het slachtoffer van worden. De inspanningen om de digitale kloof te bestrijden richten zich zowel op de 'prijzenpolitiek' (het goedkoop ter beschikking stellen van computers en/of internetaansluitingen) als op de 'pedagogische' aanpak (aanbieden van ICT-cursussen). Men stelt echter vast dat de 'gratis cursussen' bij laaggeschoolde vrouwen geen succes zijn, dat ze er gewoon niet op afkomen. Dit feit ontlokt bij sommigen de reactie dat de achterstand dus toe te schrijven is aan de 'keuze' van de laaggeschoolde vrouwen zelf. Ze 'kiezen' om niet naar de cursussen te komen, en zijn dus 'verantwoordelijk' voor hun eigen achterstelling. Zo wordt de digitale kloof aan een tekort in capaciteiten en motivatie van de vrouwen toegeschreven, krijgen zij als het ware de schuld voor het bestaan ervan. Ook hier kunnen we vaststellen dat de dominantie van een eng economische model tot maatschappelijk perverse effecten leidt. In de functieomschrijving van de jobs voor laaggeschoolde vrouwen – bvb in de schoonmaaksector – is het gebruik van computers of internet nergens aanwezig. Zelfs als het bvb. 'efficiënt' is om uurroosters, voorraadbeheer of planning van hun werk met de computer bij te houden, dan laat men dat – omwille van de 'efficiëntie' – doorgaans niet door de poetsvrouwen zelf, maar door administratieve krachten doen. Omwille van de economische productiviteit wordt hun 'loonarbeid' dus zo smal gedefinieerd dat laaggeschoolde vrouwen wel op het vormingswerk 'na de uren' moeten terugvallen als ze met computers willen leren werken. Bovendien wordt geen rekening gehouden met belemmeringen die voortvloeien uit de gezinstaken van deze vrouwen. Niet alleen hebben ze vaak geen tijd om zich met computer bezig te houden, maar vaak leidt de rolverdeling in het gezin er ook toe dat de computer 'iets voor mannen' is. Een eng economische logica leidt met andere woorden tot een probleem van achterstelling, dat men dan door maatschappelijke ingrepen (infrastructuur, sociaal-cultureel werk, ...) tracht te corrigeren, maar zonder de logica zelf in vraag te stellen. Met andere woorden, de voorgestelde oplossing laat de mechanismen van uitsluiting die tot de digitale kloof leidden, onaangeroerd⁸.

Beide bovenstaande voorbeelden (uitsluiting van expressief leren en digitale kloof) belichamen een tegenstelling tussen wat impliciet (op 'pragmatisch' of performantieel vlak) gecommuniceerd wordt, en wat expliciet als doelstelling of ambitie wordt verkondigd. Laaggeschoolde vrouwen worden enerzijds in een positie geplaatst waarin ze vanuit hun niet-kunnen en niet-weten benaderd worden. Bovendien wordt hen de impliciete boodschap gegeven dat het niet 'rendabel' is als ze zich met computers of met expressief leren bezighouden, en dat het niet de moeite is om daar tijdens de werkuren tijd voor te maken. Tegelijk wordt verwacht dat ze na de werkuren de motivatie en energie vinden om deze achterstelling zelf te gaan corrigeren. Ze moeten leren codes hanteren of informatietechnologieën beheersen, opdat ze maatschappelijk zouden kunnen participeren. Vanuit deze 'performantiële paradox' is het niet verwonderlijk dat er weinig vooruitgang wordt geboekt. In het gangbare discours over cultuurparticipatie worden laaggeschoolde vrouwen niet als (talentrijk) actor benaderd, maar eerder als (deficiënte) consument. Cultuurproducten zijn dan ook nooit hun producten, ze vormen niet de gedocumenteerde neerslag van hun beleefde cultuur, en zijn hen in die zin vreemd. Binnen dit concept van cultuurparticipatie zit dus een element van vervreemding. Het aanleren van codes kan hier niets aan veranderen.

5. Institutionele specialisering

De splitsing tussen cultuur en werk heeft zich ook vertaald in institutioneel en beleidsmatig afzonderlijke sectoren, waartussen de bruggen schaars en fragiel zijn. Zowel de sector van de socio-professionele inschakeling als die van de cultuur heeft zijn eigen instituties en zijn eigen logica; binnen het overheidsbudget is er onderlinge concurrentie voor subsidies. Ook deze ‘splitsing’ leidt tot maatschappelijke breuken waarvan laaggeschoolde vrouwen (en mannen) het slachtoffer zijn. De sector van de socio-professionele inschakeling is vaak enige die een bepaalde groep van vrouwen kan bereiken en hun vertrouwen krijgt. De stap naar andere sectoren (cultuur, verenigingsleven, zelfs hulpverlening) is voor heel wat van deze vrouwen te groot, of er bestaat vanuit het gezin een sociale druk die hen belemmert om er naartoe te stappen. Het ‘werken aan werk’ daarentegen is vaak het enige aanvaardbare en haalbare project waardoor vrouwen de privé-sfeer kunnen verlaten, en toegang krijgen tot een meer publieke ruimte. De ervaring van de lidorganisaties van Flora is dan ook dat deze vrouwen niet alleen komen met een vraag naar scholing en kwalificatie, maar dat ze ruimte moeten maken voor alle mogelijke dimensies van het persoonlijk en sociaal functioneren van deze vrouwen⁹. De institutionele logica verbiedt hen echter om op die vragen, dat soms dringende appèl in te gaan. Voor activiteiten die niet strikt het verwerven van kwalificaties als doel hebben – die met andere woorden onder de bevoegdheid van een ‘ander ministerie’ ressorteren – moet men dus maar elders naar middelen zoeken. Deze middelen zullen echter nooit structurele middelen zijn, aangezien dat haaks staat op de institutionele logica van het beleid¹⁰.

Door de uitsluiting van expressief leren uit werk, door het onderbrengen van werk en cultuur in aparte sectoren met hun eigen logica, maakt men dus voor een grote groep van mensen cultuurparticipatie onmogelijk. Werk wordt zo smal gedefinieerd dat expressief leren en participatief werken aan empowerment er nauwelijks ruimte krijgen. Cultuurparticipatie – of zo men wil het participeren aan de samenleving via expressie en erkenning van de beleefde cultuur – wordt zo smal gedefinieerd dat het alleen nog aan de belevingswereld van een beperkt deel van de bevolking beantwoordt. Vervolgens wil men de cultuurparticipatie van de uitgesloten groepen bevorderen (of herstellen) door hen de culturele en instrumentele codes te leren beheersen, door te ‘werken aan cultuur’. Echter, als het beleid eerst een kloof tussen werk en cultuur installeert en bestendigt, hoe verwacht men dan dat het publiek die kloof overwint?

6. Genderpatronen

In het voorgaande is gepoogd vanuit de relatie tussen werk en cultuur een licht te werpen op de problematiek van cultuurparticipatie. Het hanteren van een smalle (eng economische) definitie van ‘werk’ maakt dat voor laaggeschoolde vrouwen cultuurparticipatie tot een onhaalbaar verlangen wordt. Men kan cultuurparticipatie niet denken zolang men niet vertrekt vanuit hoe de vrouwen zelf ‘werk’ definiëren. Uit het actie-onderzoek JUMP waaraan Flora meewerkte, blijkt dat het werk van laaggeschoolde vrouwen in vier categorieën is onder te brengen. Naast loonarbeid staan vrouwen in voor het grootste deel van de zorgarbeid in het gezin. Daarnaast kunnen ook sociaal werk (vrijwilligerswerk, ...) en zelfontplooiing (werken aan zichzelf) gezien worden als vormen van werk die voor het goed functioneren van de samenleving nodig zijn¹¹. Dat deze vier vormen van werk ongelijk verdeeld zijn tussen de beide seksen, werd nog door recent onderzoek bevestigd¹². Heel vaak gaat het beleid echter uit van een genderblinde visie op arbeid, waarbij men het rollenpatroon van de ‘man als kostwinner’ impliciet als norm hanteert. De kostwinner is iemand die in principe voltijds beschikbaar is voor werk, wat impliceert dat hij zijn zorgtaken en andere vormen van werk aan zijn partner (huysvrouw) overlaat. Dat impliceert ook dat hij na de werkuren inderdaad

vrije tijd heeft, die hem ruimte biedt om op één of andere vorm van sociale en culturele activiteiten in de brede zin te genieten. Dat dit voor de laaggeschoolde vrouwen echter niet opgaat, is gebleken uit het recent afgesloten Europese onderzoek naar 'Gender in Indicators of Poverty and social exclusion', waarin zowel Flora als Leren Ondernemen (een lidorganisatie van Flora) partners waren. Een voorbeeld kan het perverse effect van een genderblind beleid het beste verduidelijken. Voor de overheid is de frequentie van sociale contacten buitenshuis (bvb bij cafébezoek) een positieve indicator. Een toename van dergelijke contacten wordt gezien als een indicator van het verminderen van uitsluiting, of als een toename aan participatie. Uit het 'gender-in-indicatoren' onderzoek blijkt echter dat als vrouwen in kansarmoede sociale contacten buiten het gezin hebben, het meestal gaat om vrienden die zelf zware problemen kennen. Dergelijke contacten betekenen voor de vrouwen dus een toename aan (zorg- of sociale) arbeid, en geen indicator van vrije tijd of van participatie. De vrouwen zeggen zelf dat hoe meer dergelijke contacten ze hebben, hoe moeilijker ze het krijgen; de doorgaans gehanteerde indicator is dus compleet blind voor de beleefde realiteit en de diverse vormen van werk die de vrouwen opnemen, en interpreteert als een 'verbetering' wat voor de vrouwen zelf op een 'verslechtering' van hun situatie neerkomt. Bovendien baseren indicatoren voor sociale uitsluiting zich op het gezin als eenheid, waarbij men ervan uitgaat dat zowel de arbeidstaken als de beschikbare middelen gelijk verdeeld worden onder de gezinsleden. Niet alleen nemen de vrouwen doorgaans meer (onbetaalde) arbeid op zich, vaak hebben ze ook minder toegang tot de budgetten, tot de gezinswagen of tot de publieke ruimte. Familiale controle en verantwoordelijkheden vormen voor laaggeschoolde vrouwen bijkomende drempels om te participeren aan het aanbod aan culturele evenementen. Een beleid dat geen oog heeft voor deze genderspecifieke problematiek, zal dan ook geen resultaten leveren, of erger nog, zal tot een perverse herhaling van de uitsluitingsmechanismen leiden. Zolang cultuurparticipatie 'opgesloten' wordt in het domein van de zogenaamde vrije tijd, zolang er geen aansluiting gezocht wordt met de diverse vormen van werk die deze vrouwen op zich (moeten of mogen) nemen, is het niet waarschijnlijk dat er veel resultaat bereikt zal worden. Zolang cultuur gedefinieerd wordt door mensen die ver af staan van de 'beleefde cultuur' van deze vrouwen, dreigt cultuurparticipatie een holle slogan te blijven.

7. Kan cultuurparticipatie de inclusieve samenleving redden?

In het voorgaande is een analyse gemaakt van een aantal breuklijnen die tot een dualisering van onze samenleving leiden. Deze breuklijnen zijn in de eerste plaats het gevolg van de dominantie van een te smalle benadering van werk. Daarbij wordt de klemtoon eenzijdig op productiviteit (met het oog op privé-winst) gelegd, terwijl het creëren van maatschappelijke meerwaarde (met het oog op een beter functionerende en meer inclusieve samenleving) als het ware buiten het domein van de (zgn. "reguliere") economie gehouden wordt. De dominantie van deze enge economische logica maakt dat veel mensen die niet aan de productiviteitseisen kunnen voldoen, op een zijspoor terechtkomen. Via een 'activeringsbeleid', waar ook de sector van de socio-professionele inschakeling als actor een rol in toebedeeld krijgt, wordt deze mensen impliciet de boodschap meegegeven dat ze 'incapabel' zijn, en dat een tekort in hun capaciteiten en motivatie de oorzaak is van hun achterstelling. Men legt met andere woorden eerst een basis van 'disempowerment'¹³, om dan vervolgens via allerlei vormen van opleiding en vorming te trachten deze mensen 'bij te schaven'. Binnen deze logica situeert zich het 'werken aan cultuur'; 'aan cultuur doen' moet mensen het gevoel geven dat ze toch aan de samenleving mogen en kunnen participeren, ook al geeft die samenleving hen op andere vlakken precies de tegengestelde boodschap. Om het met een beeld uit te drukken: het beleid houdt met de voet een groep van mensen tegen de grond gedrukt, maar reikt ze tegelijk de hand om ze op te trekken.

Ten tweede worden de diverse soorten werk die een samenleving nodig heeft om goed te functioneren, in diverse ‘sectoren’ ondergebracht, elk met een eigen beleidslogica, functioneringsmodaliteiten en structurering in tijd en ruimte. Naast betaalde arbeid gaat het om zorgarbeid, sociaal werk en ‘werken aan zichzelf’ (zorg voor het eigen welbevinden, ontwikkeling van de eigen talenten). Een genderanalyse heeft duidelijk gemaakt dat de onlosmakelijke verwevenheid van de diverse soorten ‘werk’ in het leven van laaggeschoolde vrouwen – gecombineerd met een ongelijke verdeling van dat werk tussen de beide seksen – voor hen tot onoverkomelijke drempels op het vlak van cultuurparticipatie leidt. Hoewel ook door het beleid aanvaard wordt dat kansarmoede bestaat uit een complex fenomeen van achterstelling op diverse domeinen (arbeid, gezin, sociaal leven, welzijn, ...), blijft het moeilijk om maatschappelijke inclusie als een ‘transversale’ doelstelling in de verschillende beleidsdomeinen te integreren. Elk domein volgt als het ware zijn eigen logica, die doorgaans meer op de noden en mogelijkheden van de middenklasse is afgestemd dan op die van meer kwetsbare mensen. Er wordt (impliciet of expliciet) een vorm van ‘hiërarchie’ of normativiteit gehanteerd, die maakt dat de ‘beleefde cultuur’ van laaggeschoolden als minderwaardig overkomt; de conclusie dat ze eerst ‘opgevoed’ moeten worden vooraleer ze aan cultuur zullen kunnen participeren, ligt dan ook voor de hand. Dit alles heeft als gevolg dat vaak goedbedoelde initiatieven om het beleid meer ‘inclusief’ te maken, in feite tot een structurele reproductie van marginalisering en uitsluiting leiden.

Hoe kan cultuurparticipatie werkelijk tot een meer inclusieve samenleving bijdragen? Uit het voorgaande mag duidelijk geworden zijn dat ‘werken aan cultuur’ (of om het wat meer cru uit te drukken: ‘aan cultuur doen’) zich situeert op het niveau van de ‘uitgestoken hand’, maar geen impact heeft op de ‘onderdrukkende voet’. Het is dan ook niet te verwonderen dat de geleverde inspanningen om cultuurparticipatie te verhogen, tot weinig resultaten leiden. Zolang het beleid de eigen onderdrukkende, devaloriserende premissen niet onderkent, blijft het de uitsluiting (disempowerment) reproduceren. Cultuurparticipatie kan maar tot maatschappelijke integratie leiden als eerst de ‘kloven’ in het maatschappelijk functioneren worden gedicht, en als er bruggen geslagen kunnen worden tussen de diverse sectoren (als ‘institutionaliseringen’ van de diverse vormen van arbeid). Concreet kan dit onder andere vertaald worden in volgende beleidslijnen.

1. Binnen de socio-professionele inschakeling moet er een beter evenwicht nagestreefd worden tussen empowerment en kwalificatie, of moet minstens de paradox tussen (impliciet, structureel) ‘disempowerment’ en (expliciet) streven naar kwalificatie worden opgeheven. Binnen de ‘subsidieregels’ moet bvb. meer ruimte gemaakt worden voor activiteiten die voortbouwen op het eigen project, de eigen ‘beleefde cultuur’ en capaciteiten van kwetsbare mensen, ook al leidt dat niet direct tot ‘toepasbare’ kwalificaties binnen een productiviteitsstreven. Bij het streven naar empowerment (of zo men wil het ondersteunen van de opwaartse sociale mobiliteit van mensen) moet de waarde van sociaal en expressief leren onderkend worden. Alleen door te vertrekken van de eigen (beleefde) cultuur, van het eigen project, de eigen positionering in de samenleving en de eigen mogelijkheden van mensen, kan men hen werkelijk ‘valoriseren’, hen versterken in hun eigenwaarde. Alleen dat kan een solide basis vormen voor ‘instrumenteel leren’, voor het verwerven van kwalificaties en een duurzame socio-professionele inschakeling.
2. Cultuurparticipatie als bron van empowerment erkennen wil zeggen dat de doelgroepen niet alleen als ‘op te voeden cultuurconsument’ benaderd moeten worden maar ook als ‘producent’ van cultuur. Zolang de ‘gedocumenteerde’ en ‘gecanoniseerde’ cultuur enkel uitdrukking geven aan de beleefde cultuur van de middenklasse, kan cultuurparticipatie niet anders dan vervreemdend zijn voor wie niet tot die klasse behoort. Geen enkele educatieve inspanning (het leren hanteren van codes) kan dit ongedaan maken. Omgekeerd kan het ‘documenteren’, het zichtbaar maken van hun beleefde cultuur, kwetsbare groepen ook toegang bieden tot ruimten

- waar hen publieke erkenning wordt gegeven¹⁴. Het is deze ‘publieke erkenning’ – de toegang tot publieke ruimtes waar beleefde cultuur erkend, ‘gecanoniseerd’ wordt – die de directe uitdrukking vormt van maatschappelijke participatie. Het vormt een directe vertolking van de erkenning dat deze mensen een eigen, onvervreemdbare plaats in en bijdrage tot deze samenleving hebben. Zolang vertrokken wordt van een normatief (middenklasse) model van cultuur, blijft men onderdrukking en vervreemding reproduceren, en draagt men dus per definitie niet tot maatschappelijke participatie bij, wel integendeel.
3. Om dit in de praktijk te kunnen realiseren, moet men ook vertrekken van de eigen wijze waarop voor deze groepen de tijd en ruimte gestructureerd is. Meer bepaald voor laaggeschoolde vrouwen is het van belang dat – op grond van een genderbenadering – aansluiting gezocht wordt met de diverse vormen van arbeid die zij verrichten, en dat men cultuur niet opsluit in een domein (namelijk dat van de ‘vrije tijd’) dat voor hen hoe dan ook vrijwel ontoegankelijk is. In plaats van te ‘werken aan cultuur’ moet men ‘werken vanuit cultuur’, vanuit een valorisatie en ondersteuning van de beleefde cultuur, het eigen levensproject, de eigen leefpatronen en soorten arbeid die deze vrouwen eigen zijn. Omgekeerd moet cultuur aansluiting zoeken bij het ‘werk’ dat het levensproject van deze vrouwen typeert, om juist van daaruit zichtbaarheid en erkenning te geven aan hun leefwereld, aan hun manier om hun leven in te richten en zich in de samenleving in te schakelen.
 4. Op institutioneel niveau wil dit ook zeggen dat er tussen de diverse sectoren bruggen moeten worden geslagen. Niet alleen kunstenaars moeten door de cultuursector als ‘producent’ van cultuur erkend worden. Als cultuurparticipatie betekent dat mensen via cultuur aan de samenleving kunnen participeren (dwz haar mee vorm geven), dan moet vertrokken worden vanuit hun ‘beleefde’ cultuur, hun capaciteit om zin en vorm te geven aan het eigen bestaan. Pas als op die manier mensen uit de kansengroepen toegang krijgen tot de publieke ruimtes van ‘gecanoniseerde cultuur’, kan de cultuur ook werkelijk tot een meer inclusieve samenleving bijdragen. Door publieke zichtbaarheid en erkenning aan de beleefde cultuur van achtergestelde groepen te geven, kan de dominante cultuur ook geconfronteerd worden met de eigen blinde vlek, de eigen uitsluitingsmechanismen. Ook de dominante cultuur moet misschien een aantal codes leren ontcijferen, wil ze werkelijk tot maatschappelijke inclusie bijdragen.
 5. Nog op institutioneel niveau is het essentieel om het belang van sociaal (en expressief) leren voor mensen in kansarmoede te onderkennen en te ondersteunen. Voor deze mensen is het leren (door het functioneren) in groep, het leren vanuit de ondersteuning door een groep, een noodzakelijke voorwaarde om tot een sterkere maatschappelijke inschakeling (of opwaartse sociale mobiliteit) te komen. Concreet wil dat zeggen dat als de cultuursector deze groepen meer wil bereiken (bvb in het kader van zijn opdracht tot ‘gemeenschapsvorming’), dit beter niet gebeurt door deze mensen als individuele consument van cultuurproducten (in de ‘vrije tijd’) aan te spreken, maar wel door aansluiting te zoeken met die verenigingen en organisaties waar ze toegang toe hebben. Vaak zullen dat buurt- en nabijheidsdiensten zijn, verenigingen waar armen het woord nemen, initiatieven uit de sociale economie of opleidingscentra. Op die manier kunnen ook socio-professionele inschakeling en cultuurparticipatie een sterkere coherentie ontwikkelen in hun streven naar het versterken van de maatschappelijke participatie van kwetsbare mensen.

Eindnoten

¹ Geert Sels. De kloof is nog niet weggevoerd. De Standaard 22/09/05.

<http://www.standaard.be/Artikel/Detail.aspx?artikelId=GC0I4B7F>

² Ibidem. Zie ook Claeyns, J. Elchardus, M & Vandebroek, D. (2005). De smalle toegang tot cultuur. Een empirische analyse van cultuurparticipatie en van de samenhang tussen sociale participatie en cultuurparticipatie. In: *Vlaamse overheid en burgeronderzoek*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 7 – 35 - TOR 2005/31.

³ Voor informatie over het netwerk en de projecten van Flora vzw, zie www.florainfo.be.

⁴ Ibidem.

⁵ Voor een nadere uitwerking van deze gedachtegang, zie Snick, Anne & Robeyns, Ingrid (2004). 'Werk-tekst. Over de economie van het sociale en het sociale van de economie. Een denkkader voor de samenwerking tussen sociale economie en commerciële bedrijven'. Te downloaden op: www.florainfo.be.

<http://www.florainfo.be/pdf/Jobcoaching/werk-tekst%20Flora%20ES-change.pdf>.

⁶ Thys, R., De Raedemaeker, W. & Vranken, J. (2004). Bruggen over woelig water. Is het mogelijk om uit de generatie-armoede te geraken? Leuven – Voorburg: Acco.

⁷ Zie Snick, Anne (2005). Activering: bezint eer gij begint. Europees onderzoek analyseert diverse activeringspraktijken. *Coulissen/s 11* (nr. 2/2005), 4-6. <http://www.florainfo.be/pdf/coulisse/2%202005.pdf>. Zie ook *Coulissen/s 10* (nr. 4/2003). <http://www.florainfo.be/pdf/coulisse/nl2003-4.pdf>.

⁸ Damhuis, Lotte (2005). Toegang ICT niet voor iedereen verzekerd. Bijdrage Flora aan debat "Cyber 53". *Coulissen/s 11* (nr. 2/2005), 7-8. <http://www.florainfo.be/pdf/coulisse/2%202005.pdf>. Zie ook Snick, Anne (2005). Netwerking als antwoord op de structurele uitsluiting van laaggeschoolde vrouwen. Bijdrage tot het Sophia colloquium "Genderstudies, een genre apart?" Brussel, 20-21 oktober 2005. http://www.sophia.be/scripts/dossiers/colloques.php?lng_label=nl&date=coll2005.

⁹ Flora bereidt momenteel een publicatie over deze problematiek voor, gebaseerd op een cyclus van vorming en actieonderzoek met de lidorganisaties en verwante actoren (te verschijnen eind 2006 bij EPO).

¹⁰ Redig G. & Dierckx, Danielle (2003). Armoedebeleid van overheden: over het aanleggen van kruispunten en rotondes.- In: J. Vranken, Katrien De Boyser & Danielle Dierckx (red.), *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2003*. Leuven : Acco, pp. 335-353.

¹¹ Zie <http://www.florainfo.be/flora/jump.htm>.

¹² Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, Jessie (2005). *De tijd staat niet stil, veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: VUB, Onderzoeksgroep TOR.

¹³ Disempowerment – het tegendeel van empowerment – betekent het 'machteloos maken' van mensen. Hoewel er geen directe Nederlandse vertaling voor bestaat, is de term verwant met 'ontmoedigen', en verwijst naar het ontnemen van zelfvertrouwen en van gevoel van eigenwaarde. De 'machteloosheid' impliceert ook dat men geen greep heeft op de eigen leefsituatie, dat men geen volwaardige actor in de samenleving kan (of mag) zijn.

¹⁴ Dat is precies de ambitie van het project 'Forum/Expo' waar Flora momenteel aan werkt. Onder de titel 'Vrouwelijk meervoud/Féminin pluriel' wordt aan de leefwereld van laaggeschoolde vrouwen uit heel België zichtbaarheid en erkenning gegeven, dit als een wezenlijke stap in hun proces van socio-professionele inschakeling. De tentoonstelling opent in Brussel in december 2006 en reist in 2007 naar diverse locaties. Het is de bedoeling om deze expo ook als hefboom voor lokale debatten rond maatschappelijke participatie, werk en cultuur te laten fungeren, en om daar partnerschappen met actoren uit andere sectoren rond op te zetten.